

معرفی چند اثر چوبی وقفی

متعلق به قرن هشتم هجری قمری

زهره جعفری فرد^(۱)

چکیده:

وقف سنت حسنه‌ای است که از دیرباز به اشکال گوناگون در تاریخ بشر وجود داشته و اسلام آن را در مسیری روشن، منطقی، هدف‌دار، مترقی و دقیق نهاده است. در ادوار مختلف اسلامی، شاهد گسترش این سنت حسنه هستیم، در قرن هشتم ه.ق سنت وقف گسترش چشمگیری یافت، وجود بناها و املاک وقفی فراوان در این دوره، گواهی بر این ادعاست. در کنار بناهای وقفی، اشیایی نیز، وقف اماکن مختلف شده است که از جمله آن‌ها، اشیای چوبی است که شامل منبر، در و رحل می‌شود، این اشیاء، وقف اماکنی مانند مساجد، مقابر امامزادگان و بزرگان و مدارس دینی گشته و علاوه بر ارزش فنی و هنری که دارند، به دلیل داشتن کتیبه‌هایی با مضامین دینی و اعتقادی اعتباری دوچندان یافته‌اند. عمده این آثار توسط حاکمان محلی و همچنین بزرگان شهرها و روستاها، وقف اماکن دینی شده‌اند. هدف این پژوهش، معرفی آثار چوبی وقفی قرن هشتم هجری قمری، شرح کوتاهی در مورد ویژگی‌های فنی و هنری آن‌ها و در گام بعد، بررسی مضامین کتیبه‌ها و معرفی بانیان این نوع آثار است. در پایان تحقیق، این نتیجه حاصل شد که در دوره ذکر شده، وقف اشیای چوبی به یک سنت پسندیده بدل شده است که بانیان به آن اهتمام فراوان داشته‌اند تا اثری که وقف می‌کنند، درخور شأن مکانی که شی وقف آنجا شده است، باشد. اطلاعات ارائه شده به صورت کتابخانه‌ای و مطالعات میدانی جمع‌آوری شده و رویکردی تاریخی-تحلیلی دارد.

کلیدواژه‌ها:

قرن هشتم ه.ق، آثار چوبی وقفی، منبر، در، رحل.

مقدمه :

اوقاف و بنیادهای موقوفه در دوره ایلخانان و پس از آن، حضوری گسترده داشته است. وجود بناها و املاک وقفی فراوان در این دوره، گواهی بر این ادعاست، چنین می‌نماید که اموال موقوفه در دوره مورد نظر، مرکب از املاک و زمین بوده است. اسناد موجود، اشارات پراکنده‌ای به املاک موقوفه در شهرهای مختلف ایران دارد و نیز این مطلب که غالباً درآمدهای حاصل از املاک و زمین‌های موقوفه، برای نگهداری از مدارس، مساجد و مؤسسات مدنی مصرف می‌شده است^(۲). اداره اوقاف از سال‌های اولیه حکومت ایلخانان وجود داشته است. وقتی هلاکو مسئولیت تشکیل رصدخانه در مراغه، که ساختمان آن در سال ۶۵۷ هجری آغاز شد، را به خواجه نصیرالدین طوسی واگذار کرد و مسئولیت اداره اوقاف امپراتوری را نیز به او سپرد، خواجه نصیرالدین این دو مسئولیت را در حکومت هلاکو عهده‌دار شد. خواجه وقتی برای بازرسی از اوقاف به عراق سفر کرده بود، درگذشت، ولی در هر منطقه مسئولی را برای اداره اوقاف منصوب کرد و به او اجازه داد که یک دهم از درآمد اوقاف را برای خود منظور کند.

مهم‌ترین و شاید ثروتمندترین موقوفات در قرن هشتم هجری، مواردی بوده است که توسط غازان خان و جانشینش، الجایتو، و وزیر آنان رشیدالدین فضل‌الله ساخته شده بود. بنیادهای موقوفه غازان خان، عمدتاً در محله «شنب‌غازان» تبریز ساخته شده بود. این موقوفات شامل مسجد جمعه، بقعه (آرامگاه)، دارالسیاده، رصدخانه، بیمارستان، کتابخانه و بیت‌القانون بوده است، الجایتو فعالیت‌های غازان خان را سرمشق خود قرارداد، موقوفات او عمدتاً در سلطانیه قرار داشت که شامل یک مسجد جامع، یک خانقاه، یک مدرسه و یک دارالسیاده می‌شد^(۳). در کنار بناها و مجموعه‌های وقفی فراوان، که توسط شاهان سلسله‌ها وقف می‌شده است، حکام محلی و افراد سرشناس شهرها و روستاها با توجه به وسع مالی‌ای که داشتند، اقدام به وقف املاک و اشیایی به مراکز دینی می‌نمودند. از جمله آثار وقفی متعلق به قرن

هشتم هـ.ق، آثار چوبی است که شامل منابر، درها، رحل‌ها و ... می‌شود، این اشیا وقف مساجد، بقعه بزرگان و امامزادگان و مدارس دینی شده‌اند.

با توجه به اعتقادات عمیق دینی که در بین مردمان آن روزگار وجود داشته است، بانیان و سازندگان این آثار، تمام تلاش خود را جهت نشان دادن ارادت خویش به دین و مذهب خود بکار برده‌اند و آثاری خلق شده که از حیث زیبایی و رعایت نکات فنی، جزو سرآمدترین آثار به‌جای مانده از دوره خویش هستند. اشیای چوبی وقفی متعلق به قرن هشتم هـ.ق به دلیل این که با استفاده از مصالح مرغوب ساخته و سپس با استفاده از تکنیک‌های تزیینی مختلف آراسته گشته‌اند و همچنین از این نظر که دارای کتیبه‌هایی دینی و مذهبی مانند اسما جلاله خداوند، احادیثی از پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ و آیات قرآن، ذکر صلوات بر چهارده معصوم عَلَيْهِمُ السَّلَامُ و ... هستند، جایگاهی ممتاز را در بین سایر هنرها به خود اختصاص داده‌اند و با بررسی آن‌ها می‌توان به اعتقادات و باورهای بانیان این آثار پی برد.

در پژوهش حاضر، برخی از آثار چوبی وقفی متعلق به قرن هشتم هـ.ق که از جمله ارزشمندترین و نفیس‌ترین آثار وقفی متعلق به دوره ذکر شده هستند، معرفی و ویژگی‌های فنی و هنری آن‌ها به اختصار شرح داده می‌شود و سپس مضمون کتیبه‌های آثار را که بخشی از آن‌ها مربوط به بحث «وقفی» بودن آن‌هاست، مورد بررسی قرار می‌دهیم.

در راهروی وضوخانه مسجد جامع اصفهان

مسجد جامع اصفهان در میدان قیام و خیابان علامه مجلسی شهر اصفهان واقع شده است، این بنا دارای مختصات جغرافیایی $E^{\circ}6,93'41''51$ و $N^{\circ}10,88'40''32$ است. در مدخل اصلی شبستان الجایتو که به دالان حوضخانه مسجد منتهی می‌شود، روبروی محراب الجایتو، یک در چوبی کوچک دو لته، از دوره آل مظفر^(۴) وجود دارد. این در، دارای ارتفاع ۱۶۵ سانتی‌متر و عرض ۱۱۸ سانتی‌متر است و از جمله

درهای قدیمی و اصلی (بازسازی نشده) شهر اصفهان است، که از چوب چنار ساخته شده است. جسم اصلی هر لنگه، از دو تخته تشکیل شده که با اتصالات چوبی به هم متصل شده‌اند. بر روی در، هیچ‌گونه نقش تزئینی وجود ندارد و تنها در دو کادر بالای هر لنگه، یک کتیبه به قلم ثلث زیبایی حک شده است که سبب شده آن را از حالت سادگی خارج کند (تصویر ۱).

تصویر ۱: نمای کلی در راهروی وضوخانه مسجد جامع اصفهان (نگارنده)

در قسمت بالایی هر دو لنگه در به صورت قرینه، کتیبه‌هایی به قلم ثلث به صورت برجسته و به شیوه منبت اجرا شده، که در داخل یک کادر مربع شکل در دو سطر نوشته شده است، کتیبه‌های سطر دوم هر دو لنگه دچار خوردگی شده‌اند و بخش‌هایی از آن ناخوانا است، متن کتیبه‌های لنگه راست؛ در ردیف بالا عبارت «و ان المساجد لله فلا تدعو» و ادامه آن بر روی لنگه چپ در؛ «مع الله و احدا صدق الله

العظیم» در پایین لنگه سمت راست عبارت «وقف کرد این درب را بر مسجد قریة الی الله تعالی» نوشته شده است و ادامه آن در ردیف پایین لنگه چپ «استاد حسین علی^(۵) بن استاد شاه میرزای ق...[می] مقیم اصفهان» حک شده است (تصاویر ۲ و ۳).

تصویر ۳: کتیبه‌های روی لنگه چپ در (نگارنده)

تصویر ۲: کتیبه‌های روی لنگه راست در (نگارنده)

در چوبی مسجد جامع اصفهان، از لحاظ قدمت و کتیبه‌های حک شده روی آن، جزو درهای تاریخی و باارزش محسوب می‌شود. این در به دلیل این که مورد استفاده قرار نمی‌گیرد، سالم باقی مانده و ساختار و انسجام خود را حفظ کرده است و تنها ویژگی مهم آن، کتیبه‌های آن است.

منبر مسجد جامع ناین

مسجد جامع ناین یکی از بناهای مشهور و قدیمی ایران است که در محله‌ای

که اکنون به نام محله «باب المسجد» شهرت دارد، قرار گرفته و در مختصات جغرافیایی "N 32° 52' 726" و "E 54° 51' 536" قرار دارد. تاریخ بنای اولیه آن را، عده‌ای به زمان «ساسانیان» و عده‌ای به «عمر عبدالعزیز عجلی»، بانی (صفه عمر) مسجد جامع اصفهان، نسبت می‌دهند و برخی به زمان «سامانی‌ها» بین سال‌های ۲۸۹ تا ۳۷۹ هـ.ق نسبت داده‌اند، ولی سبک ساختمان بنا، مربوط به دوره سلاجقه است^(۶). از جمله آثار مشهوری که در داخل مسجد جامع نگهداری می‌شود، منبر زیبای آن است که در کنار محراب رفیع مسجد قرار دارد، منبر مسجد جامع نایب از آثار چوبی منبت‌کاری شده پر آوازه سده هشتم هـ.ق است. طول منبر ۴ متر، عرض آن حدود ۱ متر و ارتفاعش حدود ۵ متر و دارای ۱۸ پله است، که پله‌ها یک‌درمیان نقوش همسان دارند. «منبر به رنگ قهوه‌ای از جنس چوب فوفل عالی و تمام منبت کاری شده است و تاریخ ساخت منبر بر روی یکی از جوانب آن ۷۱۱ هـ.ق به قلم نسخ، در زمینه شاخ و برگ کنده کاری شده است»^(۷). تکنیک‌های تزیینی به کار رفته بر روی منبر شامل منبت، مشبک و گره‌چینی است، عمده تزیینات منبر با استفاده از تکنیک منبت اجرا شده است، نقوش ایجادشده به وسیله منبت در برخی از نقاط، بسیار ظریف و پرکار و در برخی موارد درشت‌تر و ساده‌تر هستند.

نقوش گیاهی اغلب ظریف‌تر از نقوش هندسی است، اما در کنار یکدیگر هماهنگ و موزون می‌شوند. نقوش گیاهی دربردارنده اسلیمی‌های ساده و مارپیچ، برگ نخلی، برگ‌های مدور و فرم‌های شبیه به سر اسلیمی به حالت دکمه‌ای شکل هستند. در قسمت نرده‌ها و بالاترین قسمت تاج منبر، از تزیینات مشبک (گره‌چینی تو خالی) استفاده شده است. این تزیینات کاملاً مشابه هم هستند، برخی از مشبک‌کاری‌های نرده‌های دور پله‌ها به صورت توپر (گره‌چینی توپر) هستند و با استفاده از نقوش اسلیمی تزیین شده‌اند. در صفحه بالای درگاهی جلوی منبر، گره‌چینی‌های توپری وجود دارد که یکی از زیباترین نمونه‌های گره‌چینی موجود در این منبر به شمار می‌رود. از دیگر بخش‌های منبر که دارای تزیینات گره‌چینی

است، قسمت تاج منبر است (تصویر ۴).

تصویر ۴: نمای کلی منبر مسجد جامع نایین (نگارنده)

در مجموع تعداد شش کتیبه در بخش‌های مختلف منبر مسجد جامع نایین

نوشته شده است، این کتیبه‌ها مشتمل بر آیات قرآن و نام سازنده و بانی، خطاط و تاریخ ساخت منبر است. در ادامه به شرح کتیبه‌ها می‌پردازیم. در قسمت فوقانی پله اول (سردر) منبر، به قلم نسخ برجسته بر زمینه نقوش اسلیمی، آیه ۲۰ سوره مائده نوشته شده است: ﴿لِلَّهِ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا فِيهِنَّ وَهُوَ عَلَيَّ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾. بر جبهه راست منبر، کتیبه‌هایی حاوی نام سازنده و خطاط کتیبه‌های آن، بدین صورت نوشته شده است؛ «عمل الاستاد افتخار الصناع محمود شاه بن محمد النقاش الکرمانی خدایش بیامرزد هر که فاتحه خواند به خط العبد عبد الحکیم المحمدی». بر جبهه چپ منبر، به قلم ثلث برجسته در دو سطر به تاریخ ساخت و نام واقف منبر، اشاره شده است: «هذا المنبر علی مسجدالجامع فی مدینه النابین تقبل الله منه فی رجب سنه احدی عشر و سبع مائه»، «وقف الصدر الاجل المنعم المحترم ملک التجار جمال الدین حسین ابن المرحوم عمر بن عفیف» (تصویر ۵). بر طبق کتیبه‌ها، نام واقف منبر مسجد، شخصی به نام، ملک التجار جمال الدین حسین بن عمر بن عفیف، سازنده آن، استاد محمود شاه بن محمد نقاش کرمانی و خطاط آن عبد الحکیم محمدی بوده است. معروف است که منبر را به دستور حاج میر جلال الدین احمد، خطیب مسجد ساخته‌اند. حاج میر جلال الدین احمد، خطیب وقت مسجد جامع نابین، در مراجعت از سفر حج، دستور نقشه و ساختن این منبر را داده است، آن جناب با عمویش سید رکن الدین محمد به مکه تشریف یافته و نقشه منبر مسجد جامع را پس از مراجعت از این سفر داده و هزینه آن را عفیف الدین وکیل خرج، امیر شمس الدین از جانب ایشان داده و استاد کرمانی آن را ساخته و چون میر جلال الدین برای اجرای مراسم خطبه و خطابه، به منبر نیازمند بوده، از این رو در ساختن آن نیز اهتمام نموده و در تاریخ ۷۱۱ ه.ق آن را ساخته‌اند^(۸).

دو کتیبه دیگر در بالای قسمت مقصوره منبر، در دو نمای راست و چپ بر روی دو نقش گلدانی شکل ایجاد شده است، در سمت راست عبارت «الملک لله» و در سمت چپ عبارت «العظمه لله» کنده کاری شده است، عبارت «الملک لله» از جمله

شعارهای مشهور و پرکاربرد قرن هشتم هـ.ق است که بر روی آثار هنری مختلف از جمله آثار چوبی، گچ‌بری، نگارگری، حجاری و ... به وفور ملاحظه می‌کنیم. نکته جالب دیگر در مورد منبر مسجد جامع نایین این است که اتاقک بالای مسندگاه منبر، می‌تواند صدای گوینده و خطیب را با وضوح بیشتری پخش نماید و زمانی که گوینده در این اتاقک شروع به صحبت می‌کند، صدای وی به قسمت بالایی محراب که حالت مقرنس دارد برخورد نموده و انعکاس بیشتری به صوت خطیب می‌دهد^(۹). منبر مسجد جامع نایین طبق کتیبه موجود بر روی آن (۷۱۱ هـ.ق)، از آثار چوبی مشهور قرن هشتم هـ.ق است که به دلیل دارا بودن تاریخ ساخت، نام بانی و واقف، سازنده و خطاط دارای اهمیت و اعتبار فراوانی است. وجود این اطلاعات ذی‌قیمت بر روی آن، نشان از ارزش بالای آن برای بانی و سازنده دارد که نهایت تلاش خود را جهت بالا بردن اعتبار آن به کار گرفته است.

تصویر ۵: کتیبه جبهه سمت چپ منبر حاوی نام واقف (نگارنده)

منبر چوبی مسجد جامع روستای یارند

روستای یارند جز دهستان برزرو، بخش حومه شهرستان نطنز استان اصفهان است، این روستا در ۲۸ کیلومتری شمال غربی نطنز و ۸ کیلومتری جاده آسفالت نطنز - کاشان واقع شده و در مختصات جغرافیایی $35^{\circ}48'20''N$ و $52^{\circ}48'E$ قرار دارد. مسجد جامع قدیمی یارند، که احتمالاً قدمت آن، از قدمت منبر چوبی موجود در آن (۷۵۹ هـ.ق) کمتر نیست، به سال ۱۳۴۲ هـ.ش تخریب و

نوسازی شد. با ارزش ترین اثر تاریخی یارند، منبر چوبی مسجد جامع آن است. این منبر سه پله، دارای ارتفاع ۱/۳۰ و عرض ۵۳ سانتی متر است^(۱۰). اتصالات منبر به شیوه فاق و زبانه و در قسمت تکیه گاه مسند با استفاده از میخ های آهنی صورت گرفته است. بدنه منبر فاقد تزیینات است و تنها دیواره های دو طرف مسندگاه، دارای مشبک کاری های ساده ای است (تصویر ۶).

تصویر ۶: نمای کلی منبر مسجد جامع روستای یارند (نگارنده)

ارزش منبر بیشتر به واسطه قدمت آن است، زیرا دارای تاریخ ساخت، نام

بانی (واقف)، سازنده و خطاط است^(۱۱). متن نوشته‌ها که تماماً به قلم ثلث هستند چنین است؛ تیرک سمت راست: «به اهتمام دلپستگی رییس شمس‌الدین محمد و کدخدا یار» و ادامه کتیبه بر تیرک عمودی سمت چپ بدین صورت نوشته شده است: «علی بن صدرالدین حرره محمود یارندی»^(۱۲) تیرک مقابل (پشت مسند): «وقف مسجد یارند فی ربیع الاول سنه تسع و خمسين سبعمائه» (۷۵۹ هـ.ق) و تیرک سمت چپ: «عمل محمد بن حیدر کرمانی» (تصاویر ۷ تا ۹).

با توجه به جمله «وقف مسجد یارند»، می‌توان گفت که به سال ۷۵۹ هـ.ق که این منبر ساخته شده، مسجد یارند وجود داشته است و چنانچه مسجد دارای قدمت بیشتری نبوده، حداقل وجود آن به سال ۷۵۹ هـ.ق محرز است.

با تمام و دلپستگی

تصویر ۷: کتیبه‌های حاوی نام بانی منبر (نگارنده)

علی بن صدرالدین حرره محمود یارندی

تصویر ۸: کتیبه حاوی نام بانی و خطاط منبر (نگارنده)

وقف مسجد یازده بیخ اول کنتسع و حسین و سبایه

تصویر ۹: کتیبه‌های حاوی عبارت «وقف» و تاریخ ساخت منبر (نگارنده)

در چوبی ورودی شرقی امامزاده اسماعیل علیه السلام روستای برز نطنز

دهکده برز (بر وزن طرز) در سه کیلومتری ایبانه و دوازده کیلومتری پل هنجن واقع شده و مرکز دهستان برز رود، منطقه کوهستانی نطنز و دارای مختصات جغرافیایی "N 33° 74' 25,75" و "E 50° 58' 27,30" است (۱۳). از آثار تاریخی به جای مانده در روستای برز، بقعه قدیمی امامزادگان اسماعیل، اسحاق و حلیمه خاتون است که دو چنار کهن سال بر محوطه جلوی در ورودی آن سایه‌گستر است. فضای داخلی امامزاده به ابعاد ۱۰/۴۰ × ۱۴/۳۰ مترمربع است که سقف و ستون‌های سیزده‌گانه آن به مانند ایبانه از چوب ساخته شده است.

این امامزاده چند شیء چوبی نفیس دارد که از جمله آن‌ها دو در چوبی است یکی از این درها، در ورودی شرقی رواق نصب بوده است، در مذکور دارای دو لنگه به ابعاد ۲/۰۶ × ۱/۰۶ متر است که به شیوه قاب و تنکه ساخته شده، بخشی از نوشته‌ها و منبت‌کاری آن، در اثر مرور زمان و عوامل جوی و سیل، محو شده و نوشته‌های باقی مانده بدین شرح است؛ «وقف مسجد جامع کرد فخر الاماجد محمد حسین ابن حسین برزی. عمل استاد تاج‌الدین ابن استاد ولی نجار. حفظهما الله و به خط علی ابن فخرالدین تقدیسی». روی لنگه سمت راست، جملات شهادتین «لا اله الا الله محمد رسول الله» و «علی ولی الله» نیز کنده‌کاری شده است. گرچه بخشی

از نوشته‌های این در، که احتمالاً حاوی تاریخ ساخت بوده است بر اثر سیل از بین رفته، ولی با توجه به متن کتیبه چوبی^(۱۴) کوچکی که به ستون منبر آویخته شده و تاریخ ساخت کتیبه را ۷۹۲ هـ.ق ذکر نموده و از پدر تاج‌الدین به عنوان مرحوم استاد ولی، یاد کرده است، و در نوشته‌های این در هم پدر تاج‌الدین را استاد ولی ذکر کرده، می‌توان نتیجه گرفت که به هنگام ساخت این در توسط تاج‌الدین، پدر وی استاد ولی، در قید حیات بوده است، به عبارت دیگر این در قبل از سال ۷۹۲ هـ.ق ساخته شده است^(۱۵).

وجود عبارت «علی ولی الله» بر روی در نشان از اعتقادات شیعی در بین بانی و سازندگان در دارد که ارادت خود را به مولای متقیان با ذکر این شعار بر روی اثر وقفی خود نشان داده است.

رحل چوبی موزه متروپولیتن

در موزه متروپولیتن یک رحل چوبی نگهداری می‌شود که از نمونه‌های ممتاز آثار چوبی قرن هشتم هـ.ق ایران است، رحل چوبی به شماره ثبت ۲۱۸، ۱۰ در موزه متروپولیتن نگهداری می‌شود، رحل چوبی متروپولیتن طبق کتیبه موجود بر روی آن، در تاریخ ذی‌الحجه ۷۶۱ هـ.ق توسط هنرمند اصفهانی «حسن بن سلیمان اصفهانی» برای یک مدرسه دینی ساخته شده است. ابعاد آن $۱۳۰/۲ \times ۷۶/۱$ سانتی‌متر است، بر روی این رحل زیبا، نقوش گیاهی بسیار پرکاری اجرا شده است و اوج و فور سبک گیاهی و غلبه آن بر نقوش هندسی را می‌توان بر روی آن ملاحظه کرد^(۱۶). برای تزئین رحل از تکنیک‌های مختلفی از جمله منبت، معرق، خاتم و مشبک استفاده شده است، عمده تزئینات آن منبت است، دور قاب خارجی رحل با استفاده از شیوه خاتم به صورت تک‌گل‌های ریز و اشکال هندسی به صورت یک حاشیه ظریف و زیبا کار شده است، قدیمی‌ترین نمونه خاتمی که تا کنون در ایران شناسایی شده مربوط به رحل متروپولیتن است، که دور خارجی لنگه‌های رحل به

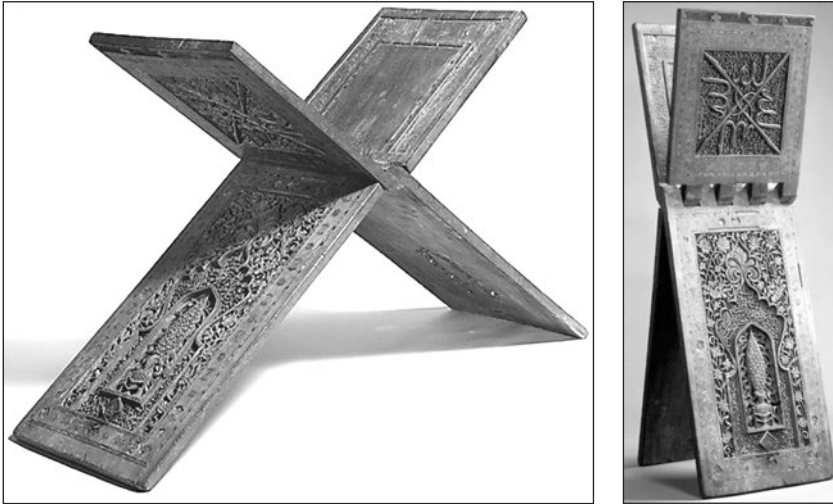
صورت نوارهای باریک در حاشیه و در وسط آن، طرح شش ضلعی و یک پیچ به صورت یک درمیان کار شده است و بر جذابیت آن افزوده است، خاتم کاری روی رحل بسیار ظریف و با دقت انجام شده است. در مرکز قاب پایینی رحل، منبت عمیق کار شده و طرح‌ها به صورت مشبک خودنمایی می‌کنند (تصویر ۱۰). سازنده هنرمند این رحل، از عناصر تزئینی مکتب مغول استفاده کرده و آن‌ها را با تأثیر کامل، در بخش‌های مختلف آن پیاده کرده است و گاهی اشکال گره توپر و توخالی و گاهی چند طرح مختلف را بر روی هم قرار داده است. تزئینات زیبای آن عبارت است از: اشکال توریقی (برگی) و نقوش خطی و اشکال نباتی و گل و گیاه که از آن‌ها شکوفه و اشکال نخلی منشعب می‌شود، برخی معتقدند که از صنایع چینی اقتباس شده است (۱۷).

کتیبه‌های این رحل بر روی قسمت‌های مختلف آن حک شده است، بخشی از آن‌ها در داخل رحل نوشته شده اما متأسفانه بخش‌هایی از آن، از بین رفته است. متن این کتیبه که به صورت کنده کاری بسیار کم عمق به قلم ثلث نوشته شده بدین قرار است: «اللهم صل علی محمد و سلم و ارض..... امیر المومنین علی بن ابی طالب رضوان الله علیهم أجمعین وقف مدرسه صدرآباد انار صانها الله عن الافات - فی ذی الحججه حجه احدی و ستین و سبعمائه»، نام سازنده رحل «حسن بن سلیمان اصفهانی» است که نشان می‌دهد، این رحل به وسیله هنرمندان ایرانی ساخته شده است و تاریخ ساخت آن ذی الحججه ۷۶۱ هـ. ق (۱۳۶۰ میلادی) ذکر شده است (تصویر ۱۱). دیمانند معتقد است که اسلوب و طرز کار آن که به چوب‌بری قرن چهاردهم م ترکستان شباهت دارد و دلیل بر آن است که این قطعه در ترکستان ساخته شده است (۱۸ و ۱۹).

طبق کتیبه، این رحل، وقف مدرسه صدر آباد بوده است، صدر آباد روستایی است از توابع ندوشن در ۷۰ کیلومتری غرب شهر یزد (۲۰)، و با توجه به این که این روستا در ایران قرار دارد و سازنده آن نیز شخصی ایرانی است، به نظر نمی‌رسد که

گفته دیمانند مبنی بر این که این رحل در ترکستان ساخته شده است، صحیح باشد. در دو طرف رحل، در داخل یک نقش تزیینی شبیه یک محراب، در بالای نقش گل و گلدان، صلوات بر پیامبر ﷺ و ائمه اطهار ﷺ نوشته شده است، در قاب بالایی یکی از قاب‌ها در داخل یک کادر مربع شکل، در میان نقوش اسلیمی و پیچک‌ها، لفظ «الله» چهار مرتبه تکرار شده است و در زیر صلوات بر نبی اکرم ﷺ و دوازده امام، از امام اول تا امام پنجم بدین صورت حک شده است؛ «اللهم صل علی محمد المصطفی و علی المرتضی و حسن المحتبی و حسین الشهید کربلا و علی زین العابدین و محمد الباقر» و در طرف دیگر رحل، صلوات بر هفت امام دیگر به این ترتیب آمده است؛ «و جعفر الصادق و موسی الکاظم و علی موسی الرضا و محمد التقی و علی النقی و الحسن العسکری و محمد المهدی». در قاب بالایی این طرف رحل نیز مانند طرف دیگر، در داخل یک قاب چهارگوش، در میان نقوش اسلیمی و پیچک‌ها، لفظ «الله» (قفل الله) چهار مرتبه تکرار شده است، وجود این شعارها نشان از اعتقادات عمیق شیعی در بین بانی و سازندگان آثار دارد که با عشقی سرشار به اهل بیت ﷺ اثری خارق‌العاده و ممتاز خلق نموده‌اند.

در مجموع می‌توان گفت که رحل چوبی موجود در موزه متروپولیتن از جمله شاه‌کارهای چوبی قرن هشتم ه.ق (دوره مظفری) است که سازنده خوش ذوق آن، از تکنیک‌های تزیینی متنوع، با هنرمندی هر چه تمام استفاده کرده و اثری ممتاز عرضه نموده است، کتیبه‌های روی رحل، علاوه بر نام پیامبر خاتم ﷺ و دوازده امام ﷺ، در بردارنده نام سازنده و تاریخ ساخت و عبارت «وقف» هستند، نکته جالب در مورد کتیبه‌های روی رحل عبارت «وقف برای مدرسه صدرآباد انار» است که نشان می‌دهد این رحل به صورت سفارشی برای یک مدرسه دینی ساخته شده است و شاید هم نمونه‌های دیگری از این نوع رحل برای این مدرسه و مدارس دیگر ساخته شده بوده که امروزه نابود شده و یا به تاراج رفته است.

تصویر ۱۰ : شمای کلی رحل چوبی موزه متروپولیتن (www.metmuseum.org)

تصویر ۱۱ : کتیبه‌های داخل رحل موزه متروپولیتن (www.metmuseum.org)

نتیجه‌گیری

در قرن هشتم ه.ق هم‌زمان با پذیرش اسلام توسط برخی از شاهان سلسله ایلخانی و حکام سلسله‌های محلی پس از آن‌ها، قوانین و سنت‌های اسلامی نیز در جامعه رواج گسترده‌ای می‌یابد، از جمله این سنت‌ها، «وقف» است که به صورت یک سنت زیبا و پسندیده درمی‌آید و به مثابه آن، اماکن و ابنیه بسیار باشکوه و عظیمی توسط شاهان این سلسله‌ها ساخته و درآمد حاصل از آن‌ها جهت مصارف دینی خرج می‌شود.

به تبعیت از این شاهان، حاکمان محلی و بزرگان شهرها و روستاها نیز با توجه به وسع مالی و امکاناتی که در اختیار داشتند، اقدام به وقف آثار و اشیایی نفیس و زیبا نموده‌اند که از جمله آن‌ها، آثار چوبی شامل منبر، در، رحل و ... است که وقف اماکن مذهبی مانند مساجد، مقابر امامزادگان و مدارس دینی شده‌اند. با مطالعه آثار چوبی وقفی متعلق به قرن هشتم ه.ق، این نتیجه حاصل می‌شود که با توجه به این که اکثر آن‌ها به صورت سفارشی و توسط شخصی خاص سفارش داده شده است، در ساخت آن‌ها از چوب‌های مرغوب و با کیفیت استفاده شده است، تمام آن‌ها جنبه کاربردی داشته و جهت مصارف گوناگون تهیه شده و به منظر زیبایی‌شناسی نیز توجهی ویژه مبذول شده است. این آثار علاوه بر نوشته‌هایی که نشان از «وقفی» بودن آن‌ها برای مکانی خاص دارد، کتیبه‌هایی با مضامین قدسی شامل آیات قرآن کریم، اسماء جلاله خداوند، ذکر صلوات بر چهارده معصوم علیهم‌السلام و احادیثی از پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و ... را دارا هستند که بر ارزش معنوی آن‌ها چندین برابر افزوده است. همچنین تاریخ ساخت و نام واقف شیء نیز بر روی آن ذکر شده که بر اساس مطالعه این اسامی، می‌توان به نام برخی از افراد سرشناس و حاکمان محلی مناطق مختلف پی برد و از این حیث اهمیت فراوانی در شناخت باورها و عقاید ساکنان این مناطق در دوره مورد نظر دارد.

در مجموع باید گفت که آثار چوبی وقفی متعلق به قرن هشتم ه.ق، به دلیل

دارا بودن ارزش‌های فنی و هنری
ممتاز خود و همچنین کتیبه‌های بسیار
ذی‌قیمتی که بر روی آن‌ها وجود دارد،
جزو غنی‌ترین آثار هنری برجای مانده
از دوره ذکر شده هستند که باید به آن‌ها
توجهی ویژه نمود.

موقوفات توقفا توقفا

۴۰

موقوفات

معرفی چند اثر چوبی وقفی متعلق به قرن هشتم هجری قمری

پی‌نوشت‌ها:

۱. کارشناس ارشد باستان‌شناسی.
۲. ترجمه محاسن اصفهان، ج ۱، ص ۱۰۵.
۳. نفایس الفنون، ج ۲، ص ۲۵۸.
۴. خاندان آل مظفر در فاصله سال‌های ۷۲۳ تا ۷۹۵ هـ.ق، بر بخشی از مناطق مرکزی ایران حکومت می‌کردند (تاریخ ایران از مغول تا افشاریه، ص ۱۵۳).
۵. این شخص استاد نجار، نقار و منبت‌کار بوده است و از ساخته‌های او، در چوبی مسجد الجایتو واقع در مسجد جامع اصفهان است که خود وقف‌کننده در نیز بوده است (دانشنامه هنرمندان ایران و اسلام، از مانی تا معاصرین کمال‌الملک، ج ۱، ص ۱۸۸).
۶. تاریخچه مصور ابنیه تاریخی اصفهان، ص ۲۰۹.
۷. مرآة البلدان، ج ۴، ص ۲۰۳۹.
۸. تاریخ ناین، ج ۱، ص ۷۴.
۹. گفت‌وگوی حضوری با آقای افضل آقایی، مکان: مسجد جامع ناین، مصاحبه‌کننده: زهرا جعفری فرد، ۹۲/۳/۲۵.
۱۰. متأسفانه فرش روی منبر، با چسب به آن متصل است و تهیه تصویر بهتر ممکن نیست.
۱۱. میراث فرهنگی نطنز، ج ۴، ص ۸۹ و ۹۱.
۱۲. خطاط و کتیبه نگار قرن هشتم هـ.ق. (دانشنامه هنرمندان ایران و اسلام، از مانی تا معاصرین کمال‌الملک، ج ۱، ص ۸۲۹).
۱۳. آثار تاریخی شهرستان‌های کاشان و نطنز، ص ۲۹۱.
۱۴. در بازدید نگارنده از امامزاده در تاریخ ۹۳/۳/۷ متأسفانه این کتیبه بر روی منبر وجود نداشت.
۱۵. میراث فرهنگی نطنز، ج ۴، صص ۱۴ - ۱۶.
۱۶. سیری در هنر ایران، از پیش از تاریخ تا امروز، ج ۶، ص ۳۰۳۸.
۱۷. راهنمای صنایع اسلامی، ص ۱۲۳.
۱۸. با توجه به این که نام خانوادگی سازنده «اصفهانی» است، به نظر می‌رسد این اثر با الهام از آثار ترکستان اما در ایران، توسط هنرمند ایرانی (اصفهانی) ساخته شده است.
۱۹. راهنمای صنایع اسلامی، ص ۱۲۳.

MASTER PIECES from the department of islamic art in the metropolitan museum of art, p 107.
20. www.aftabir.com

منابع:

۱. آثار تاریخی شهرستان های کاشان و نطنز، حسن نراقی، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، تهران، ۱۳۷۴.
 ۲. تاریخ ایران از مغول تا افشاریه، چاپ اول، رضا پازوکی، چاپخانه فرهنگ، تهران، ۱۳۱۶.
 ۳. تاریخچه مصور ابنیه تاریخی اصفهان، کریم نیکزاد امیر حسینی، سازمان حفاظت آثار باستانی ایران، تهران، ۱۳۳۵.
 ۴. تاریخ ناین، سید عبدالحجت بلاغی، جلد اول، مظاهری، تهران، ۱۳۶۹.
 ۵. ترجمه محاسن اصفهان، مفضل بن سعد مافروخی اصفهانی، حسین بن محمد آوی، به کوشش عباس اقبال آشتیانی، سازمان فرهنگی و تفریحی شهرداری اصفهان، اصفهان، ۱۳۸۵.
 ۶. دانشنامه هنرمندان ایران و اسلام، از مانی تا معاصرین کمال الملک، جلد اول، عباس سرمدی، هیرمند، تهران، ۱۳۷۹.
 ۷. راهنمای صنایع اسلامی، موريس اسون دیماندا، عبدالله فریار، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران، ۱۳۸۳.
 ۸. سیری در هنر ایران، از پیش از تاریخ تا امروز، جلد ششم، آرتور پوپ، اکرم، فیلیس سیروس پرهام، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران، ۱۳۸۷.
 ۹. مرآة البلدان، محمد حسن خان اعتمادالسلطنه، عبدالحسین نوایی و میر هاشم حدیث، جلد چهارم، دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۶۸.
 ۱۰. میراث فرهنگی نطنز، سید حسن اعظم واقفی، جلد چهارم، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، تهران، ۱۳۷۴.
 ۱۱. نفایس الفنون فی عرایس العیون، جلد دوم، محمد بن محمود شمس الدین آملی، به کوشش سید ابراهیم میانجی، اسلامیه، تهران، ۱۳۷۹.
12. MASTER PIECES from the department of islamic art in the metropolitan museum of art, The metropolitan museum of art, Edit by: Maryam D. Ekhtiar, P. Soucek, Sheila R. Canby, and Navina Najat Haidar, Yale University Press, usa, 2010.
13. www.metmusuem.org
14. www.aftabir.com